

Nowe materiały do lokalizacji kościółka św. Piotra i umocnień obronnych średniowiecznego Przemyśla

I. WSTĘP

W wielu opracowaniach historycznych dotyczących miasta Przemyśla, a szczególnie jego początków ważnym zagadnieniem było położenie i forma kościółka św. Piotra, „starożytnego” obiektu odnoszonego do połowy XIII w. W świetle przekazów pisanych i tradycji ustnej kościółek św. Piotra od połowy XIII wieku mieli użytkować OO. Franciszkanie prowadzący działalność misyjną w regionie przemyskim¹.

Od roku 1957 zainteresowanie dla tego obiektu podjęli archeolodzy interesujący się przeszłością Przemyśla. Obiekt ten w topografii wczesnośredniowiecznego Przemyśla musiał odgrywać dość poważną rolę, jako najstarszy kościółek parafialny. W jego pobliżu należało się doszukiwać położenia pierwotnej osady przemyskiej². Dokładna lokalizacja kościółka św. Piotra mogła mieć poważne znaczenie dla wyjaśnienia wielu zagadnień związanych z rozwojem przestrzennym m. Przemyśla, jak również z problemami etnicznymi i początkami kościoła łacińskiego³.

Kierując się tymi względami w r. 1961 autor niniejszego artykułu podjął pracę wykopaliskową w rejonie Placu Czackiego w obrębie byłego klasztoru i kościoła Jezuitów⁴. Plonem badań było uzyskanie wielu nowych materiałów do dziejów Przemyśla, a przede wszystkim odkrycie rotundy w podziemiach katedry o. ł. przypuszczalnie pod wezwaniem św. Mikołaja⁵. Ostatnie odkrycie, co do którego nie mieliśmy prawie żadnych danych źródłowych potwierdziło, że wczesnośredniowieczny zespół osadniczy Przemyśla należał do znaczniejszych w Polsce⁶.

Kontynuacja badań nad lokalizacją i charakterem kościółka św. Piotra prowadzona była w latach 1964—1967⁷.

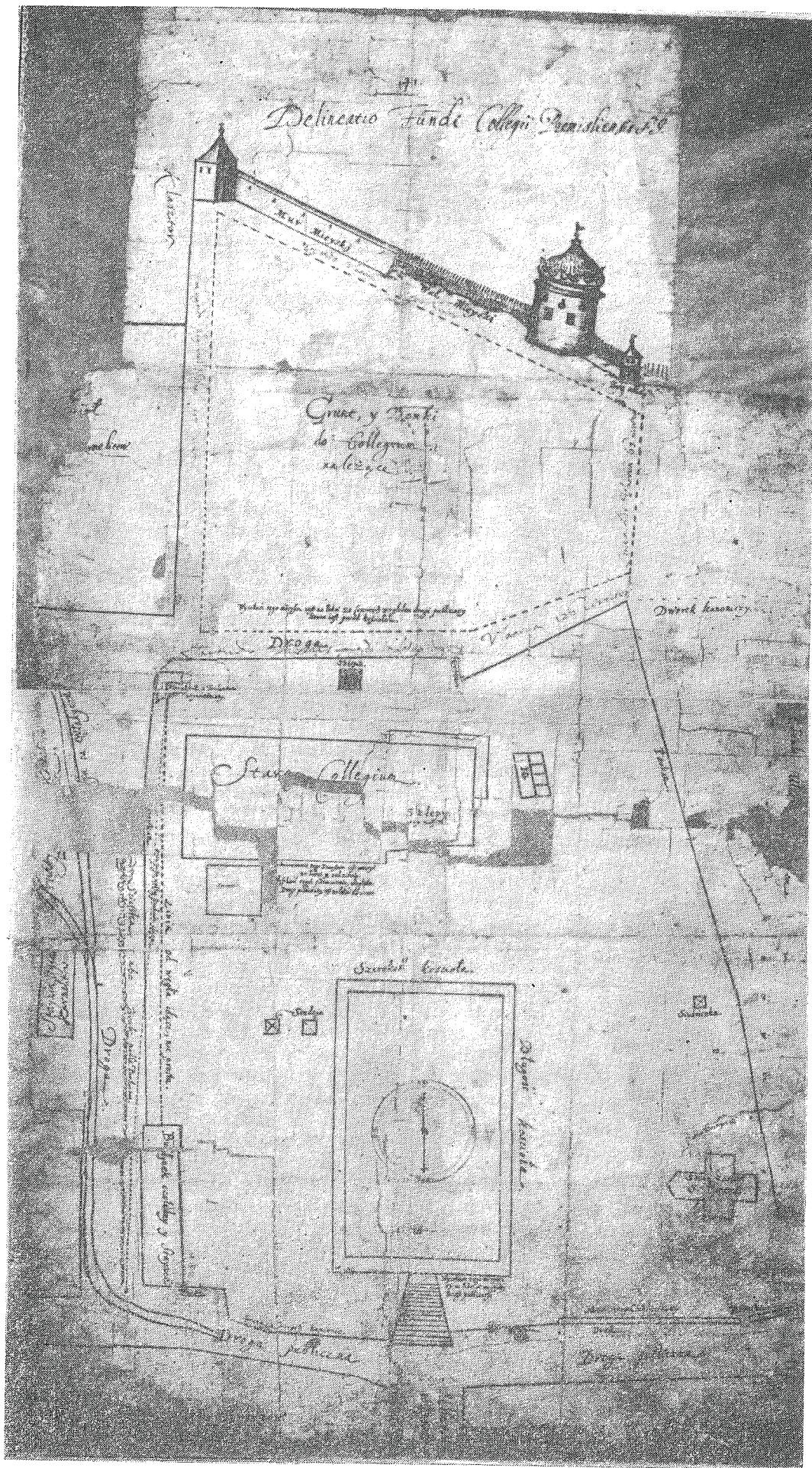
POŁOŻENIE KOŚCIÓŁKA ŚW. PIOTRA I JEGO CHARAKTER

Badania archeologiczne w rejonie klasztoru i kościoła Jezuitów prowadzone w latach 1961, 1964, 1970 nie dały w rezultacie odpowiedzi na pytanie gdzie znajdować się mógł kościółek św. Piotra. Pozyskano dość dużą ilość zabytków

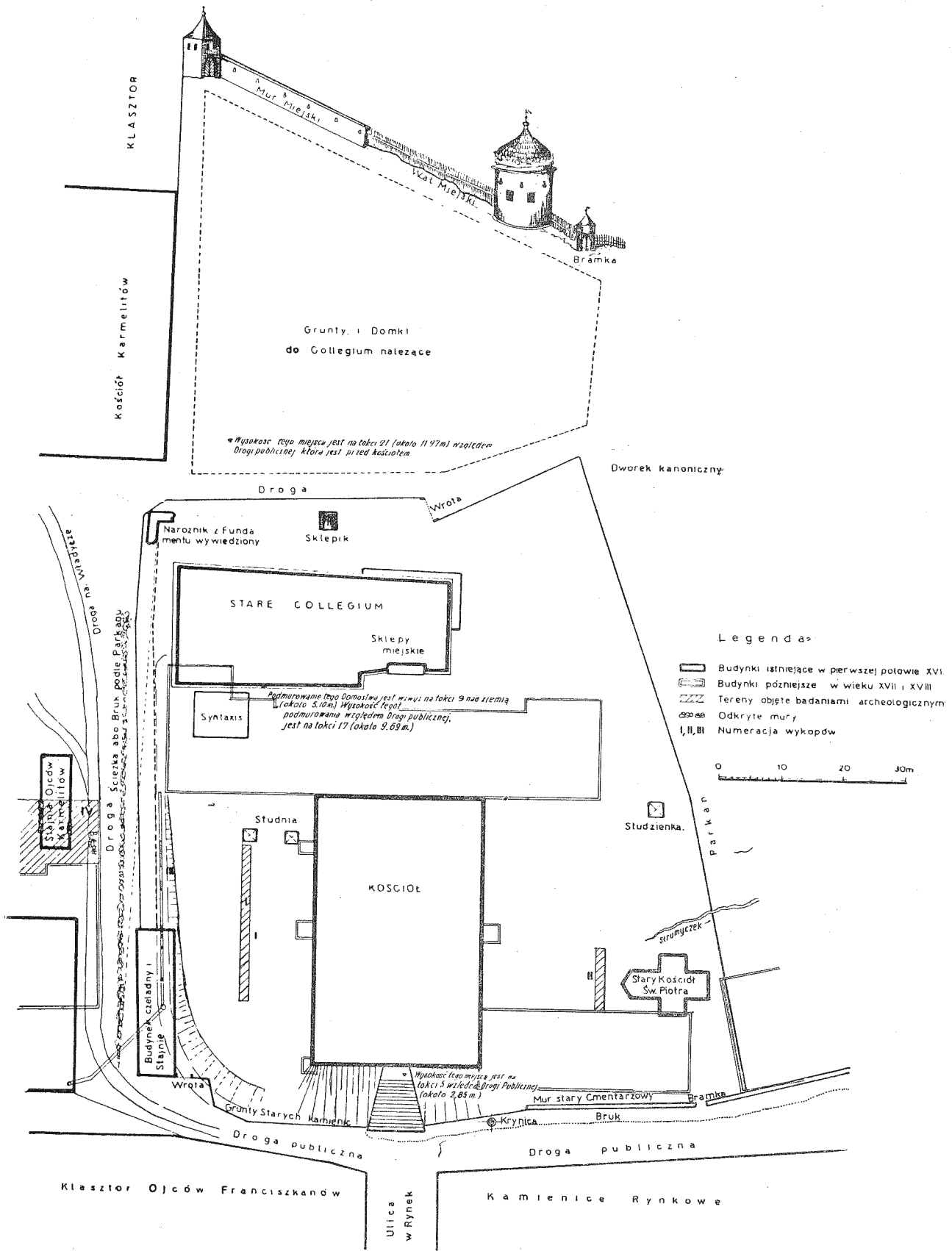
ruchomych z gliny, kości, nawet szkła (fragm. bransolet szklanych), relikty dawnej zabudowy, fragmenty budynków drewnianych oraz jamy — pólziemianki. W czasie prac ziemnych przy adaptacji dawnego budynku klasztorowego na cele warsztatów Spółdzielni Niewidomych „Start” odkryto w wykopie II w skrzydle zachodnim budowli szkielety z cmentarza⁸. Odkrycie to pozwoliło sądzić, że po stronie zachodniej dzisiejszego kościoła jezuickiego znajdował się cmentarz, którzy wiązać należało z wcześniejszym kościołem św. Piotra, wokół którego miano grzebać osoby duchowne i świeckie *najznaczniejszych obywateli miasta...*⁹.

Nowe poważne światło na położenie kościółka św. Piotra wniósł plan Kollegium Jezuickiego w Przemyślu z połowy XVII w. odnaleziony przez Prof. Mieczysława Gębarowicza we Lwowie¹⁰ a zatytułowany *Delineatio Fundi Collegii Premisliensis* (Ryc. 1,2). Plan złożony jest z kilku kawałków papieru, w nowszych czasach przecięty na połowę i podklejony płótnem, wymiary całości 1,07 m × 58—59 cm¹¹. Na planie zakreślone są granice kolegium jezuickiego oraz przylegające doń parcele sąsiednie, od strony północnej obejmujące część zabudowań kamienic rynkowych, od wschodu dzisiejszy teren Muzeum Ziemi Przemyskiej oraz klasztor Karmelitów. Południową granicę stanowi fragment murów obronnych od granic klasztoru karmelickiego do baszty krawieckiej. Zachodnią granicę planu wytyczają parcele dworku kanonicznego oraz teren objęty pod zabudowę gmachu dzisiejszego Wydziału Finansowego. Reprodukowany plan posiada dużą wartość naukową i źródłową gdyż podaje w rzucie rozmieszczenie wielu budynków: szczegółów związanych z zabudową i zagospodarowaniem terenu uzyskanego przez Jezuitów. Dodatkowym walorem jest to, że podaje różnice w ukształtowaniu powierzchni w stosunku do „drogi publicznej” biegnącej przed kościołem jezuickim. Dane cyfrowe w „łokciach” pozwoliły nam zrekonstruować pierwotną topografię interesującego nas obszaru. Kapitałnym jest zlokalizowanie w północno-zachodnim narożu planu rzutu kościoła św. Piotra (Ryc. 2).

Głównym celem naszych rozważań jest omówienie położenia kościoła św. Piotra. Budowla

Ryc. 1. PRZEMYŚL
m. pow. Plan zespołu
klasztoru Jezuitów z
pierwszej połowy
XVII w. Rkp. Biblio-
teka Uniwersytecka
we Lwowie nr 1485.

Ryc. 2. PRZEMYŚL m. pow. Przerys planu zespołu klasztoru Jezuitów z odtworzeniem danych z fotokopii oraz naniesieniem późniejszej zabudowy i wykopów archeologicznych.

Rys. R. Halicki

ta o rzucie krzyża greckiego posiada następujące wymiary: długość na osi — 14,40 m, szerokość 10 m, długość ramion krzyża 4,5 m × × 2,5 m (Ryc. 4)¹². Z przeprowadzonych wymiarów wynika, że kościół znajdował się w odległości 22,30 m od ściany zachodniej kościoła jezuickiego, dotykał bezpośrednio istniejącego obecnie budynku klasztornego, oraz znajdował się w odległości niespełna 1,5 m od naroża dzisiejszego budynku Wydziału Finansowego. Teren ten jest wolny od zabudowy, mieści się tu wjazd na podwórze zakładu Inwalidów Spółdzielni „Start”.

Kościółek zwrócony był prezbiterium na wschód. Z opisów XVII-wiecznych wynika, że był budowlą drewnianą na podmurówce kamiennej¹³. Na rycinach z początku XVII w. kościółek posiada wysoką strzelistą wieżę, dach kryty jest gontem, oraz widoczną po północnej stronie boczną kaplicą. Identyczna kaplica musiała się znajdować od strony południowej¹⁴ (Ryc. 3).

Niezmiernie ciekawa jest forma kościółka św. Piotra zbliżona w rzucie do krzyża greckiego. Najbliższą analogią z ziem polskich może być kościół św. Salwatora z X w. (?) w Krakowie¹⁵, który zdaniem odkrywców Hawrota i A. Żakiego miał rzut krzyża¹⁶. Późniejsze badania doprowadziły do rewizji przyjętych wcześniej hipotez, niemniej jednak niektórzy badacze dopuszczają możliwość takiej formy budowli w drugiej fazie, tj. w XI wieku¹⁷.

Chronologię kościółka św. Piotra w stadium obecnych badań jest trudno ustalić, gdyż nie znamy wątków jego murów ani też stratygrafii nawarstwień kulturowych w jego bliskim sąsiedztwie. Lokalizacja kościółka w rejonie wczesnośredniowiecznej zabudowy miasta Przemyśla, pozwala przy pomocy materiałów odkrytych w niedużej odległości od budowli datować ją na czasokres z przed XIII w. Dość wczesną chronologię tej budowli potwierdzają późniejsze źródła historyczne¹⁸. Niektórzy badacze wysunęli hipotezę, że kościółek ten był kamienny z fundacji Kolomana i Salomei z XIII w. Moim zdaniem fundację w/w osób należy wiązać z kościołem-rotundą św. Mikołaja, przemawia za tym technika muru budowli mająca wiele analogii na Węgrzech.

Podjęcie badań archeologicznych w celu odsłonięcia rzutu w/w budowli jest postulatem wielkiej wagi. Potwierdzenie w/w hipotez odnośnie chronologii obiektu może podnieść rolę Przemyśla jako znacznego ośrodka miejskiego w XIII wieku. Nie sposób pominąć tutaj szereg nasuwających się wniosków na okoliczność istnienia w Przemyślu trzech pewnych budowli sakralnych z okresu XI—XIII w., a mianowicie: rotundy i palatium na zamku z XI w., rotundy św. Mikołaja w podziemiach katedry o.l. z w. XII/XIII, cerkwi prawdopodobnie z XII w. na zamku oraz czwartej budowli św. Piotra. Moim zdaniem nie jest to pełny zestaw budowli z terenu Przemyśla z okresu do połowy XIII w., dalsze badania powinny przynieść kolejne obiekty architektury romańskiej¹⁹.

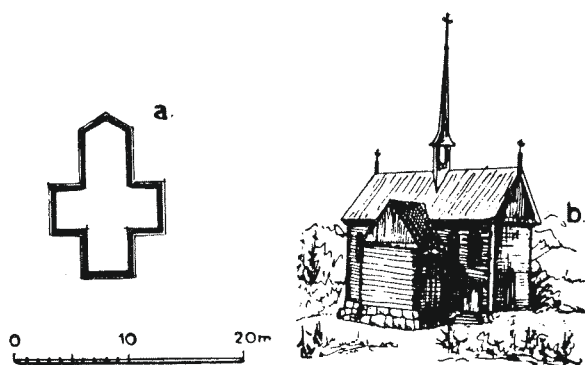
3. PRZYCZYNEK DO UMOCNIEŃ OBRONNYCH MIASTA PRZEMYŚLA

Wielu historyków podejmowało problemy powstania umocnień obronnych otaczających Przemyśl. Wystarczy przypomnieć, że nasz wybitny dziejopis Jan Długosz w XV w. wypowiedział się na ten temat, warto przytoczyć fragment relacji dotyczącej roku 1071²⁰. „Było to w tym czasie duże miasto, o wielkiej liczbie mieszczan i przybyszów, zaopatrzone na wypadek wojny, otoczone także głębokimi rowami i wysokimi wałami, a nadto rzeką San, która opływa miasto od strony północnej”. Czy rzeczywiście już w czasach B. Śmiałego, Przemyśl posiadał wały trudno dać wiążącą odpowiedź. W czasie dotychczasowych badań nie udało się odkryć wału, którego chronologię możnaby odnieść do XI wieku.

Z pośród późniejszych badaczy historyków na temat umocnień obronnych wypowiedział się Anatol Lewicki²¹, oraz Leopold Hauser²². Najobszerniej zagadnienie to omówił K. Arłamowski w cennej pracy o rozwoju przestrzennym Przemyśla. Autor wysuwa przypuszczenie, że wały z XVI w. otaczające miasto mogą mieć metrykę z XI wieku²³. Być może wiązało się to z rolą stołecznego grodu jaką zaczął spełniać Przemyśl od XI w. Umocnienie wałami miasta miało zapewnić bezpieczeństwo mieszkańcom dla właściwego rozwoju rzemiosła i wymiany.

Ryc. 3. Przemyśl m. pow. Reprodukacja fragmentu sztychu z r. 1572 z widokiem kościółka św. Piotra w/g J. Braun, Civitatis orbis terrarum, 1572.

Ryc. 4. Przemysł m. pow. Rzut poziomy kościółka św. Piotra, przerys z planu z połowy XVII w. b) Rekonstrukcja rysunkowa wyglądu kościółka św. Piotra w/g Łękawskiego

Nie jest wykluczone, że przebieg pierwotnych wałów pokrywa się z przebiegiem późniejszych murów. Za istnieniem wałów przemawia nazwa ulicy „Wałowej” oddzielającej miasto od dzielnicy żydowskiej²⁴. Nowy materiał do systemu fortyfikacyjnego Przemysła wniósł plan znaleziony we Lwowie, ukazujący fragment murów miejskich, partie wału z palisadą (Ryc. 5) oraz rysunek baszty krawieckiej²⁵. Zastanawiającym jest, że na niedużej przestrzeni wał ziemny zwieńczony palisadą stanowi przedłużenie z murem miejskim, który posiada

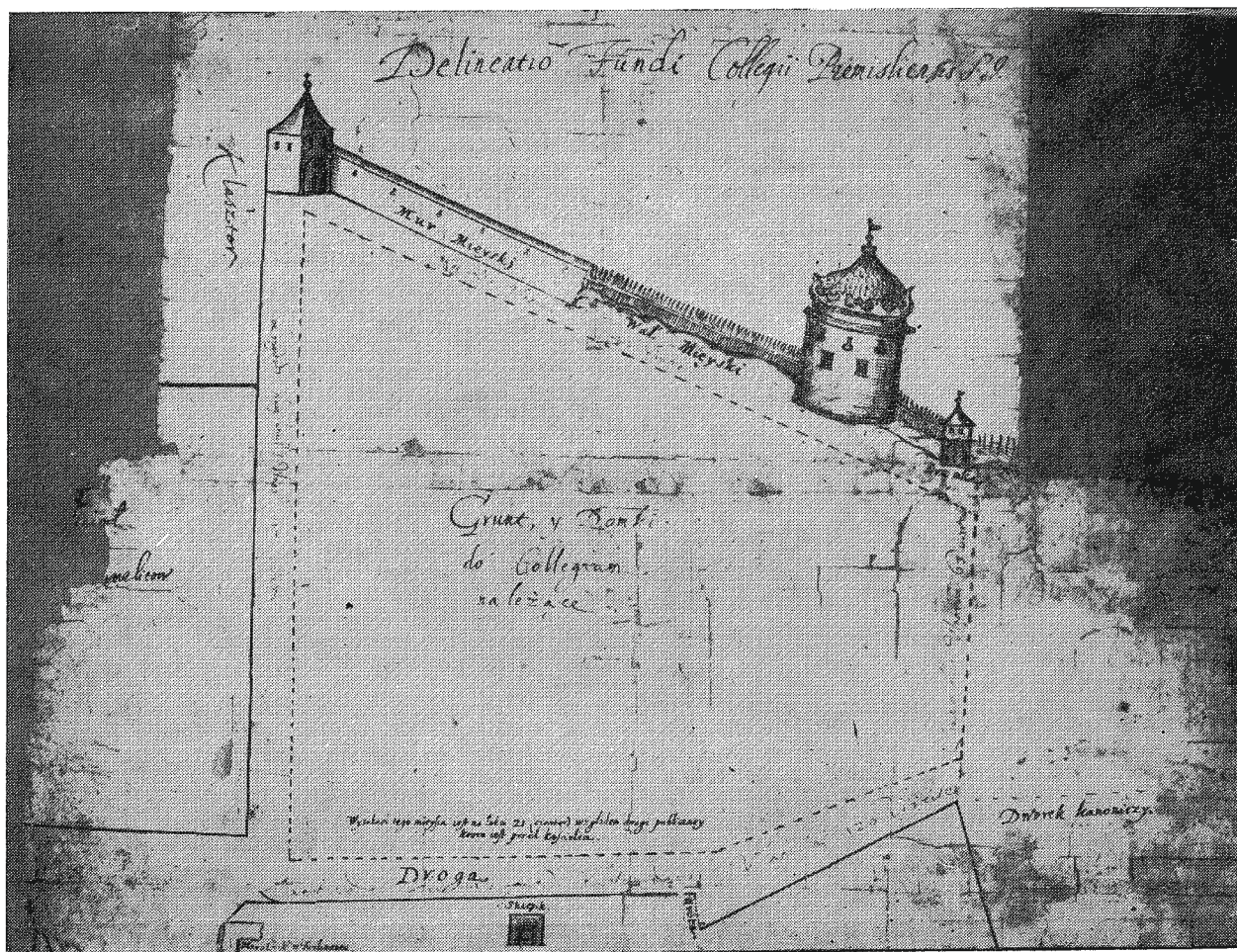
strzelnicę. Bardzo wiernie przedstawiony odcinek wału wraz z palisadą świadczyć może o wczesnej metryce tych fortyfikacji. Południowa partia Przemysła na odcinku od kościoła Karmelitów do Seminarium Duchownego posiada autentyczny wygląd oraz widoczny w topografii przebieg umocnień obronnych. Badania w tym rejonie mogłyby przynieść niezmiernie interesujące dane do techniki umocnień obronnych Przemysła.

Ostatnie lata przyniosły nowe materiały do umocnień obronnych Przemysła. W czasie różnych robót ziemnych uchwycono fragmenty murów obronnych przy ul. Jagiellońskiej oraz w bliskim sąsiedztwie budynku Prezydium PRN²⁶. Podczas prac ziemnych na tzw. Placu na Bramie, odsłonięto fragmenty bramy lwowskiej²⁷. Przy remoncie w 1967 r. budynku dawnej szkoły katedralnej z XV w. uchwycono fragment muru obronnego oddzielającego miasto od zamku. W rejonie tym uchwycono pełny przekrój fosy miejskiej²⁸.

Również ciekawe materiały odkryto przy remoncie budynku Prezydium MRN od strony ulicy Ratuszowej. Natrafiono tutaj na solidny mur kamienny, który może pochodzić z umoc-

Ryc. 5. Przemysł m. pow. Górna część planu zespołu klasztoru Jeuzitów z widokiem na mury obronne.

Fot. Archiwum, Lwów.

nień jakie istniały między częścią miasta zamieszkałego przez ludność łacińską, a tzw. żydowskim miastem²⁹.

Do interesujących odkryć należy zaliczyć w topografii Przemyśla zinwentaryzowanie fragmentu wału ziemnego przebiegającego przez teren Zakładu Inwalidek oraz Prewentorium Dziecięcego przy ul. Tatarskiej. W niedużej odległości od wału stwierdzono istnienie zagadkowego kopca o nasypie ziemnym wysokości ok. 9 m i średnicy u podstawy około 16 m, odkrytego w r. 1970 przez mgra A. Koperskiego. Przekopanie fragmentu wału oraz wspomnianego kopca przyniosłoby nowe dane do chronologii umocnień Przemyśla.

Należy oczekiwać, że prowadzone dalsze badania i obserwacje umożliwią w przyszłości

pełniejszą rekonstrukcję oraz ustalenie ściślejszej chronologii murów obronnych miasta Przemyśla. Niezmiernie cenne materiały mogą przynieść prace konserwatorskie przy relikwach murów obronnych przy ul. Basztowej.

ZAKOŃCZENIE

Reasumując wyniki badań jak i dane zawarte na planie można stwierdzić, że Przemyśl kryje jeszcze wiele interesujących materiałów do najdawniejszych dziejów miasta. Podjęcie dalszych badań archeologicznych może doprowadzić do odsłonięcia cennych materiałów dotyczących kultury materialnej i pierwotnej zabudowy Przemyśla z XI—XIII wieku.

Przypisy

¹ L. Hauser, *Monografia miasta Przemyśla*, Przemyśl 1885, s. 206. Ks. T. Łękawski, *Jezuici w Polsce*, Kraków 1905, s. 1041. A. Gilewicz, J. Różański, *Ziemia Przemyska*, Kraków 1963, s. 17.

² A. Żaki, *Topografia wczesnośredniowiecznego Przemyśla*, Acta Archaeologica Carpathica, t. I, z. 1, Kraków 1958, s. 84. A. Kunysz, *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, Rzeszów 1960, s. 54 (nadbitka z: *Rocznik Województwa Rzeszowskiego* R. II, z. 1 (3)).

³ Ustalenie metryki XIII-wiecznej kościoła miałoby poważne znaczenie dla stwierdzenia w Przemyślu licznej grupy wyznawców religii katolickiej.

⁴ A. Kunysz, *Wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie starego miasta w r. 1961*, *Rocznik Przemyski*, t. IX, z. 2, Przemyśl 1962, s. 352—361, tenże: *Najnowsze wyniki badań na terenie Przemyśla w rejonie starego miasta*, *Rocznik Województwa Rzeszowskiego*, R. III, Rzeszów 1963, s. 289—304.

⁵ A. Kunysz, *Wyniki badań...* s. 355—361, ryc. na s. 385 oraz J. T. Frazik, *Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań*, *Biuletyn Historii Sztuki*, R. XXIV (1962) s. 222—225, tenże; *Technika muru rotundy na placu katedralnym w Przemyślu i uwagi z tym związane*. *Czasopismo Techniczne*, nr IX, Kraków 1962, s. 28—33.

⁶ A. Kunysz, Fr. Persowski, *Przemyśl w starożytności i wczesnym średniowieczu*, Rzeszów 1966, tam obszerna literatura w przypisach oraz na końcu książki Bibliografia opracowana przez mgr A. Koperskiego.

⁷ A. Kunysz, *Badania archeologiczne na terenie m. Przemyśla w roku 1964*, Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1964, Rzeszów 1964, s. 39—42.

⁸ A. Kunysz, *Wyniki badań...*, s. 292—293, ryc. 1.

⁹ Załęski, *Jezuici w Polsce*, Kraków 1905, t. IV, s. 1041, 1045—1046.

¹⁰ Za udostępnienie mi fotokopii w/w planu składam serdeczne podziękowanie Panu Profesorowi dr M. Gębarowiczowi.

¹¹ Rękopis Biblioteki Uniwersytetu we Lwowie nr. 1485 (Plany Kolegiów jezuickich) tablica 9, Przemyśl.

¹² Trzeba skorygować wymiary podane przez niektórych badaczy, a wynoszące 10 × 4 m.

¹³ T. Łękawski, *Katedra...*, s. 18.

¹⁴ Dawne widoki Przemyśla; miedzioryt z dzieła Jerzego Brauna; *Orbis Terrarum 1572*, szytych w zbiorach Pawlikowskich przedstawiający Przemyśl w XVII w.

¹⁵ J. Hawrot, *Odkrycie w kościele św. Salvatora w Krakowie*, *Kwartalnik Historii i Teorii Architektury*, I (1956), s. 157—172, tenże: *Geneza formy kościoła św. Wojciecha w Krakowie, a problem pastoforiów w Polsce*, *Księga ku czci Prof. Władysława Podlacha*, Wrocław 1957, s. 99. T. Dobrowolski, *Sztuka Krakowa*, Kraków 1950, s. 33—35, ryc. 5.

¹⁶ Z. Świeciechowski, *Wczesna architektura piastowska około roku 1000 [w:] Początki Państwa*

Polskiego, t. 2, Poznań, s. 256 stwierdza „bliżotliwa rekonstrukcja budowli na planie krzyża z prostokątnym prezbiterium otwierającym się arkadami na boczne kaplice pokryte dachem pulpitowym zbyt dokładnie pokrywała się z jednym z bardziej rozpowszechnionych programów budowlanych „pierwszej sztuki romańskiej”, ażeby nie znaleźć powszechnego kredytu zaufania”.

¹⁷ Z. Świeciechowski, *Wczesna architektura...* s. 257.

¹⁸ T. Łękawski podaje rok 1212 w którym osadnicy przynieśli obrządek łaciński i poświęcili kościół św. Piotra, s. 8. Piszą o tym też L. Hauser, *Monografia*, s. 206, M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Przemyślu*, Przemyśl 1916, s. 69. Ostatni autor podaje że z w/w świątyni w Nowym Mieście przy restauracji kościoła znaleziono płytę kamienną z romańską płaskorzeźbą Przemienienia Pańskiego, przechowywaną w Muzeum Narodowym w Krakowie. Tympanon w/w winien być ponownie opracowany pod względem stylistycznym, hipoteza o jego renesansowej prawnienicy jest bardzo hipotetyczna... Zob.: A. Żaki, *Topografia wczesnośredniowiecznego Przemyśla*, Acta Archaeologica Carpathica, t. I, z. 1, s. 84, przyp. 24.

¹⁹ Fundamenty bliżej nieokreślonej budowli odkryto w podziemiach budynku Prezydium Powiatowej Rady Narodowej przy ul. Kościuszki, jakiś obiekt sakralny — cerkiew wzmiankowany jest w dzielnicy Wilcza. W r. 1968 odkryto w pobliżu cerkwi, skorupy z połowy XIII w.

²⁰ *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1969, s. 121.

²¹ A. Lewicki, *Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla*, Przemyśl 1880, s. 20—21.

²² L. Hauser, *Monografia miasta Przemyśla*, 1883, s. 96—97, oraz plan miasta Przemyśla.

²³ K. Arłamowski, *Rozwój przestrzenny Przemyśla [w:] Roczniki dziejów społeczno gospodarczych*, t. XV, rok 1953, Poznań 1955, s. 168.

²⁴ Plan m. Przemyśla w/g G. Oliwy z 1834 r., WAP w Rzeszowie z siedzibą w Przemyślu.

²⁵ Dotychczasowi autorzy podający rysunkową rekonstrukcję przebiegu wału ten odcinek wykreślali jako bliżej nieustalony np. L. Hauser, K. Arłamowski, podobnie uczynił to Doc. Janusz Bogdanowski w obszernej pracy nt. Obwarowania Przemyśla od średniowiecza do początku XX wieku (przygotowana do druku).

²⁶ A. Kunysz, *Badania archeologiczne na terenie miasta Przemyśla w 1964 r.* Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1964, Rzeszów 1964, s. 39—40.

²⁷ Badania ratownicze mgra A. Kunysza i mgra A. Koperskiego, materiały nie publikowane.

²⁸ Materiały w opracowaniu ukażą się w najbliższym czasie drukiem.

²⁹ A. Kunysz, *Badania archeologiczno-architektoniczne przy budynku Miejskiej Rady Narodowej w Przemyślu w 1967 r.*, w niniejszym tomie sprawozdań.